

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА

на дисертацію Ніколенко Вадима Вікторовича

**“Гастрономічні детермінанти суспільного життя: соціологічний вимір”,
подану на захист у спеціалізовану вчену раду Д64.051.15 у Харківському
національному університеті імені В.Н. Каразіна на здобуття науковго
ступення доктора соціологічних наук зі спеціальності 22.00.01 –
теорія та історія соціології**

Докторська дисертація В.В.Ніколенко є безумовно актуальним науковим дослідженням. Сьогодні, коли загальна ситуація в українському соціумі загострилась внаслідок війни у Донбасі та економічної рецесії, рівень і якість життя наших людей також опинилися під загрозою. За моніторинговими даними Інституту соціології НАН України (2015 р.), українці бояться зараз найбільш за все: зростання цін (73%), безробіття (69%), невивплати зарплат, пенсій (66%), а також нападу зовнішнього ворога на Україну (51%). Водночас голоду бояться найбільше тільки 39% респондентів.

Зрозуміло, дисертація присвячена більш широкій тематиці, пов'язаної зокрема з артикуляцією різноманітних детермінант харчових практик людей. Якщо подивитися на те, як такі детермінанти історично виникають, яким чином вони змінюються і впливають на суспільне життя, то можна справді дістатися певного узагальненого висновку щодо їхнього регулятивного потенціалу, реалізація якого варіюється в залежності від тих чи тих об'єктивних обставин. Свою увагу дисертант зосереджується на аналітиці так званих гастрономічних детермінант суспільного життя, які на відміну від інших, негастрономічних детермінант (правових, політичних, економічних, демографічних, соціальних, культурних тощо) володіють специфічним регулятивним потенціальним. Однак, реалізація останнього в гастрономічному просторі суспільства відбувається, як правило, в щільному зв'язку з негастрономічними детермінантами.

У цілому дана дисертаційна робота має незаперечну наукову новизну, бо є піонерською у вітчизняній соціології. В ній пропонується концепція системи гастрономічних детермінант, яка своєрідним чином впливає на індивідуальне, групове, соціетальне життя людей. У зв'язку з тим, що зазначені детермінанти мають неабияке значення для харчового забезпечення населення, дана концепція так чи

інакше орієнтована на вирішення відповідних практичних проблем. Таку евристику дисертаційного дослідження слід тільки вітати.

Тепер щодо змісту дисертації. На мій погляд, її структура побудована логічно. Спочатку (перший розділ) розглянуті теоретико-методологічні основи дослідження гастрономічного в соціологічній перспективі. Тут автор приділяє головну увагу аналітиці їжі, яка є фундаментом гастрономії. Цікаво, що за своїми функціями їжа має як фізіологічне, так і соціокультурне значення. Вона повинна, з одного боку, підтримувати здоров'я людини, не шкодити йому, а з другого, може бути маркером ідентичності особи: “скажи мені, що ти їси, і я скажу тобі, хто ти”. Деякі їстівні продукти набувають, як свідчить історичний досвід, надособистого значення, вони перетворюються в соціальні цінності, символи, артикулюють образи держав, народів тощо. Це, так би мовити, соціокультурна, символічна функція їжі.

Далі (другий розділ) увага зосереджується на розгляді власне гастрономічної культури, на її дефініції, конкретизації, символічних і соціально-комунікативних аспектах. Стверджується, що гастрономічна культура є поліаспектним феноменом, який охоплює щонайменше три компоненти: (1) кулінарія (обробка і приготування їжі); (2) моделі харчування, його організація і регламентація, варіанти соціальної інтеракції під час харчування; (3) відповідні рефлексії щодо приготування, продажу та споживання їжі, її артикуляція у контексті власних онтологічних, символічних і соціальних ознак. Виокремлюються багатоманітні функції гастрономічної культури в суспільному житті: фізіологічна, дисциплінарна, соціального контролю, інтегративна, соціалізаційна, комунікативна, релаксаційна, статусна, психологічного захисту. Окрему увагу зосереджено на синтетичній або маркувальній функції – об'єднання людей навколо трапези за значущою соціокультурною ознакою.

Як показує історичний досвід, гастрономічна культура не була однорідною, вона ще з архаїчних часів диференціювалася на два типи: елітарну (багату) і масову (бідну). Це означало, що в традиційному суспільстві моделі харчування верхів і низів були якісно стратифіковані. Так, у Середньовіччі в Європі існувала “ієрархія хліба”: білий хліб призначався тільки найбагатшим, світлим (але не білий) – середнім верствам, темний – біднякам. Отже, через гастрономічні обмеження визначалось місце кожної людини в суспільній ієрархії.

З часом, десь у XV–XVI ст., рафіновані моделі харчування багатих і бідних дають тріщину й починають інтенсивно перемішуватися. Процеси індустріалізації,

урбанізації, розвиток ринкової економіки, посилення соціального престижу буржуазії впровадили традиції демонстративного споживання попередніх поколінь, а також смаки аристократичної гастрономії в масову практику. В дисертації стверджується, що разом з промисловою революцією відбулася докорінна зміна попередніх практик харчування. Якщо раніше гастрономічна культура чітко визначала межі між багатими і бідними, то тепер вона більше виступає в ролі комунікатора у різноманітних діалогових формах соціальної взаємодії.

У третьому розділі дисертації йдеться про взаємодію гастрономії з певними підсистемами і явищами суспільного життя. Цьому сприяють розроблені кодекси правил, регламентації, моделі поведінки людини в ситуації харчування. Суб'єктом цих розробок був, зрозуміло, вищий соціальний клас. Проте позагастрономічні віяння, які виникали разом із розвитком капіталізму, вносили в гастрономічний простір нове сприйняття і тлумачення харчових практик людей. Особливе значення тут мали зростання цінностей часу і прагнення більшості населення до індивідуалізації свого життя. В дисертації це добре показується на прикладі поширення у світі “швидкого харчування” (фастфуда). Крім цього, у даному розділі аналізуються зв'язки гастрономічної культури з релігією. Остання через низку функцій регулює практики в харчовому просторі, маркує ідентичності своїх прихильників, затверджує моральні імперативи вірян тощо.

У дисертації підкреслюється деградація гастрономічної культури за часів СРСР. У гастрономічному просторі радянського суспільства панував владний дискурс, який більше переймався боротьбою з “ворогами народу”, ніж піклувався про повсякденне меню своїх громадян. В умовах продовольчого дефіциту панувала гастрономічна криза. Дисертант робить висновок, що радянська кухня була, з одного боку, інструментом поширення в масовій свідомості цінностей і норм марксистської ідеології, а з іншого – “лакмусовим папером” актуальних деформацій суспільного життя того періоду.

Четвертий розділ дисертації присвячений розгляду різноманітних видів пиття та субкультури бідності. Тут дається аналітика онтологічних і соціокультурних характеристик пива, вина, чаю, кави, квасу тощо. Показується, зокрема, субкультура бідності, в межах якої відсутня, як правило, мотивація досягнення. Стверджується також, що пияцтво є атрибутом бідності. Водночас пияцтво може бути однією із вагомих причин виникнення бідності.

У п'ятому розділі дисертації йдеться про гендерні характеристики гастрономічного простору в соціологічній перспективі. Тут фіксується так звана гендерна асиметрія. Жінка сьогодні залишається на кухні не стільки через раціональну організацію праці, скільки під тиском культурних стереотипів патріархату. Зазначена гендерна асиметрія в Україні має прояв також у зарплаті, політичній діяльності, підприємстві, навіть у пропорції чоловічої і жіночої наркоманії. Можна тільки мати надію, що розширення соціальних можливостей, виникнення нових інтересів, емансипативних ціннісних пріоритетів викличуть відповідні позитивні зрушення в традиційній гендерній асиметрії.

Далі, в розділі шостому, розглядаються актуальні проблеми гастрономічної освіти в сучасному світі та можливі варіанти її вирішення. Стверджується, що в доіндустріальному суспільстві доступність продуктів харчування була й подекуди залишається першочерговою проблемою. У постіндустріальному ж суспільстві ця проблема трансформується в іншу, пов'язану з якістю продовольчих товарів і здатністю особи обирати доцільні варіанти гастрономічної поведінки. Отже, питання здорового харчування постають на перший план. Сьогодні, це пов'язано з наявністю чи відсутністю в їжі генетично модифікованих організмів (ГМО). На жаль, у суспільстві є багато людей, які не мають знань, інформації щодо так званої "лабораторної їжі". Водночас фахівці виносять "лабораторній їжі" однозначне табу.

У прикінцевому (сьомому) розділі дисертації йдеться про гастрономію українського суспільства, її історію, сучасність і перспективні траєкторії розвитку. Підкреслюється, що українська національна гастрономія сформувалася лише в першій половині ХХ ст. Вважається, що в українській ієрархії харчових продуктів м'ясо, риба, сало, хліб займають провідні місця, далі йдуть овочі й фрукти (буряк, капуста, морква, редис, огірки, гарбуз, ріпа, хрін, солодкий перець, яблука, вишні, сливи, малина). До цього треба додати ще гриби і бджолиний мед. Наприкінці ХVІІІ ст. у національне меню увійшла картопля. Раніше в Україну з Азії завезли гречку, яка в репертуарі національного харчування зайняла почесне місце. Далі в цьому розділі дисертації обговорюються питання про «зовнішній харчовий простір», «зовнішню кухню». У даному випадку під «зовнішнім харчовим простором» чи «зовнішньою кухнею» мається на увазі заклади громадського харчування. В минулому це були трактири, таверни, харчевні, кабаки, шинки, зараз – їдальні, кафе, кав'ярні, ресторани.

Вказується, що кількість ресторанів та інших закладів громадського харчування свідчить про якість життя населення. Чим їх більше, тим крива якості життя вища.

Дисертант вважає, що гастрономічна культура – це не лише розмаїття страв, з їхніми смаковими особливостями, не тільки самобутні традиції національного споживання продуктів. Гастрономічна культура включає в себе також соціальні практики, відносини людей, їхні ментальні модуси життєзабезпечення, які щільно пов'язані з процесом харчування та загальним соціокультурним підґрунтям суспільства.

З таким визначенням гастрономічної культури не можна не погодитися. Формально вона підходить і до української гастрономічної культури. Тільки не треба забувати, що її зміст і стан сьогодні визначається (як і раніше) контрастною диференціацією нашого соціуму за рівнем і якістю харчування. Низькі стандарти харчування більшості українців спричиняються зараз низьким рівнем їхньої фінансової платоспроможності. Тому гастрономічна культура сучасного українського суспільства потребує, як правильно відмічається в дисертації, негайної модернізації і трансформації у напрямі підвищення рівня і якості життя наших громадян, зменшення поляризації між ними за матеріальним критерієм, створення сприятливих можливостей, у тому числі й інформаційних, для підвищення їхньої гастрономічної обізнаності та самореалізації.

У цілому текст даної дисертації справляє приємне враження високим рівнем теоретико-методологічного забезпечення аналітики складного дисертаційного матеріалу. Вузлові тематичні питання дисертації адекватно висвітлюються на підставі взаємодоповнення соціологічного, історичного, економічного та культурологічного наукових підходів. Гастрономічні детермінанти суспільного життя отримали консистентне розкриття через узагальнений концепт-конструкт гастрономічної культури. Виділення основних індикаторів цієї культури, а саме кулінарного порядку, практик харчування та гастрономічного дискурсу, дало можливість доцільно здійснити її соціологічну операціоналізацію. Для обґрунтування концептуальних положень дисертаційного дослідження залучається значна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних наукових джерел (358 назв). Заслуговують уваги і результати емпіричних соціологічних досліджень, проведених автором за тематикою дисертації, які показують зміст і стан гастрономічної культури населення великого міста на Сході України. Вважаю, що висновки дисертації базуються на належному аналітичному і

емпіричному підґрунті. Крім того, дане дисертаційне дослідження має значну практичну цінність. На підставі її положень і висновків може бути запропонована технологія соціологічної діагностики гастрономічної культури будь-яких груп і верств нашого населення з метою якісного впровадження в життя відповідних соціально-орієнтованих проектів і програм.

Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладено в 27 друкованих публікаціях, у тому числі в одноосібній монографії, 2-х статтях у соціологічній енциклопедії, 17-ти статтях у наукових фахових виданнях із соціологічних наук України, 2-х статтях у наукових нефахових соціологічних виданнях та 5-ти статтях – у провідних наукових виданнях інших держав, чотири з яких вийшли англійською мовою.

Мої зауваження і побажання щодо змісту даної дисертації наступні:

1. У тексті дисертації зустрічаються редакційні та стильові огріхи і невідповідності (с. 101, 117, 165, 187, 191, 335, 336).

2. Розділи дисертації не завершуються спеціальною рубрикою «Висновки за розділом».

3. Назви деяких розділів і підрозділів дисертації потребують уточнень (розд. 3, підрозд. 2.1; 4.1; 6.2; 7.1).

4. Для визначення особливостей гастрономічної культури важливе значення має загальна дефініція культури. Яка позиція дисертанта з приводу цього питання? Яка загальна дефініція культури використовується, коли дисертант переходить до визначення специфіки гастрономічної культури?

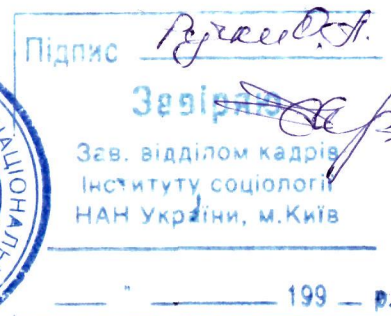
5. У тексті дисертації часто-густо вживаються такі терміни-поняття, як «гастрономічне», «гастрономічний простір», «харчовий простір». Вони використовуються як синоніми чи за змістом і конотаціями вони розрізняються?

Зазначені зауваження і дискусійні моменти не мають принципового значення, а тому не знижують загальної позитивної оцінки даної дисертаційної роботи. Вона відповідає паспорту спеціальності 22.00.01 – теорія та історія соціології, а також профілю спеціалізовано ради Д 64.051.15 у Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна. Автореферат дисертації адекватно відображає її зміст.

Загальний висновок наступний.

Дисертаційна робота Ніколенко Вадима Вікторовича на тему «Гастрономічні детермінанти суспільного життя: соціологічний вимір» є самостійним завершеним науковим дослідженням. Дана дисертація відповідає вимогам п. 10, п. 12 та п. 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, які висуваються до докторських дисертацій. Її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології.

Офіційний опонент:
головний науковий співробітник
відділу соціології культури та
масової комунікації
Інституту соціології НАН України,
доктор філософських наук, професор

А.О.Ручка